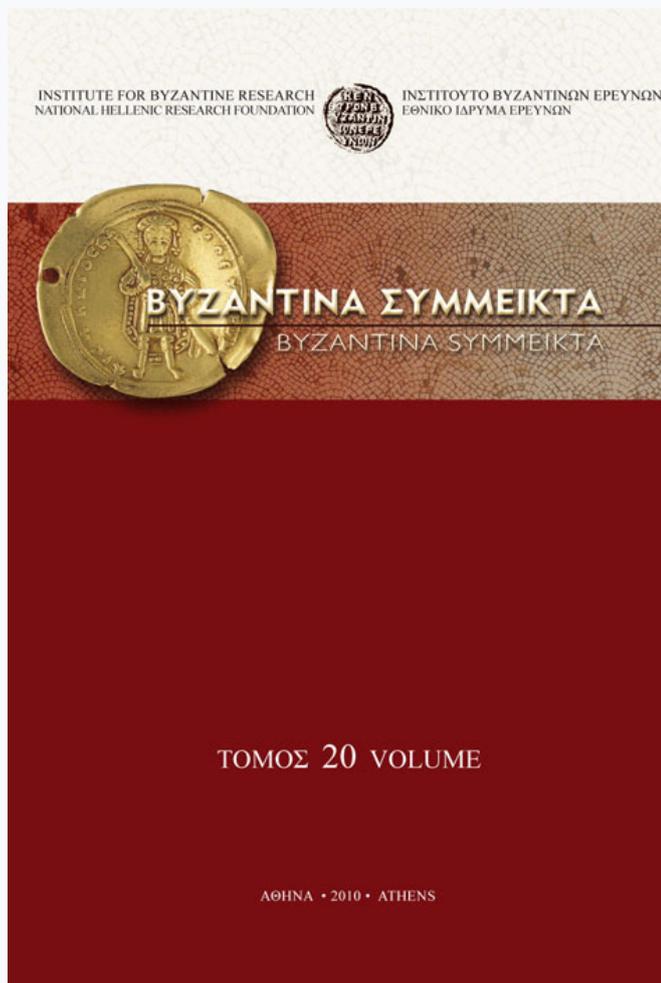


Byzantina Symmeikta

Vol 20 (2010)

BYZANTINA SYMMEIKTA 20



Βιβλιοκρισία του: R. GOUNELLE (ed.), Les recensions byzantines de l'Évangile de Nicodème [Corpus Christianorum. Series apocryphorum, Instrumenta 3], Turnhout, Brepols 2008

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1004](https://doi.org/10.12681/byzsym.1004)

Copyright © 2014, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2010). Βιβλιοκρισία του: R. GOUNELLE (ed.), Les recensions byzantines de l'Évangile de Nicodème [Corpus Christianorum. Series apocryphorum, Instrumenta 3], Turnhout, Brepols 2008. *Byzantina Symmeikta*, 20, 315–322. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1004>

R. GOUNELLE, *Les recensions byzantines de l'Évangile de Nicodème* [Corpus Christianorum. Series apocryphorum, Instrumenta 3], Turnhout, Brepols 2008, 332 σσ. (ISBN 978-2-503-52813-7).

Ἡ ἀρχική μορφή τοῦ νεοδιαθητικοῦ ἀποκρύφου *Acta Pilati* [σὺν ἑξῆς: *Πράξεις τοῦ Πιλάτου*], τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου*, συντάχθηκε στὰ ἑλληνικὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., καὶ ἔκτοτε τὸ κείμενο («ἑλληνικὴ παραλλαγή Α», ὅπως εἶναι γνωστὴ στὴν βιβλιογραφία) γνώρισε εὐρύτατη διάδοση εἴτε μὲ ἐπανειλημμένες ἀντιγραφές τοῦ πρωτοτύπου, εἴτε μὲ μεταφράσεις στὰ λατινικά, τὰ κοπτικά, τὰ συριακά, τὰ ἀραμαϊκά, τὰ ἀρμενικά, τὰ γεωργιανά. Ὁ τίτλος *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου* χρησιμοποιεῖται περίπου ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἑξῆς καὶ προσδιορίζει κυρίως τὴν ἐπαυξημένη μορφή τοῦ κειμένου, στὴν ὁποία, σὺν ἀρχικὸ πυρήνα τῶν *Πράξεων τοῦ Πιλάτου* (ποῦ ἐξιστοροῦν τὰ σχετικὰ μὲ τὴν δίκη, τὸν σταυρικὸ θάνατο, τὴν ταφή, τὴν Ἀνάσταση καὶ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου) ἔχει προστεθεῖ καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὴν Κάθοδό Του σὺν τὸν Ἄδη. Ἀρκετὲς εἶναι οἱ βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐπεξεργασίες τῆς νεώτερης αὐτῆς παραλλαγῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ λατινικὲς ἐκδοχές της (οἱ τελευταῖες διακρίνονται σὲ δύο ομάδες, γνωστὲς ὡς «λατινικὴ παραλλαγή Α» [ἢ πιὸ διαδεδομένη] καὶ «λατινικὴ παραλλαγή Β» ἀντιστοίχως, οἱ ὁποῖες συνετέλεσαν στὴν διάδοση τοῦ κειμένου στὴν Δύση μέσω περαιτέρω ἀντιγραφῶν, διασκευῶν καὶ μεταφράσεων σὲ νεώτερες λατινογενεῖς γλώσσες).

Πλουσιότατη, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ περίπλοκη εἶναι λοιπὸν ἡ παράδοση τοῦ κειμένου καὶ πάρα πολλὰ τὰ προβλήματα ποῦ παρουσιάζει ἡ μελέτη του. Δυσχερέστατη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση καὶ ἡ ἔξακριβωση τῶν ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν, καθὼς τίς

περισσότερες φορές δὲν ὑπάρχουν προκαταρκτικὲς μελέτες, οὔτε καὶ σύγχρονες ἐκδόσεις τους.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν βυζαντινὴ παραλλαγή, προσιτὴ ἕως τώρα μόνο στὴν παλαιὰ ἔκδοση τοῦ C. von Tischendorf¹. Εἶναι λοιπὸν ἰδιαίτερος εὐπρόσδεκτο τὸ βιβλίον τοῦ R. Gounelle, ὁ ὁποῖος, μετὰ ἀπὸ σειρὰ συναφῶν ἐργασιῶν², ἐξετάζει ἀναλυτικότερα ἀκριβῶς τὴν συγκεκριμένη παραλλαγή, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλληνικὴ παραλλαγή Β» στὴν προαναφερθεῖσα ἔκδοση τοῦ Tischendorf· ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ ὁμως τὸ σύμβολο M (*recension grecque Médiévale*) στὴν παρούσα ἔκδοση, πρὸς ἀποφυγὴν σύγχυσης μὲ τὴν λατινικὴ παραλλαγή Β.

Ἡ βυζαντινὴ παραλλαγή λοιπὸν (στὸ ἐξῆς: «παραλλαγή Μ») καὶ οἱ διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες της ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ μὲ βάση ὅλα τὰ χειρόγραφα καὶ μὲ τίς σύγχρονες μεθόδους τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας. Ἐκτενέστατη εἰσαγωγή 170 σελίδων συνοδεύει τὴν ἔκδοση καὶ παρουσιάζει- ἢ καλύτερα ἐπανατοποθετεῖ- ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἔργο.

Προτάσσονται ἡ βιβλιογραφία καὶ οἱ βραχυγραφίες (σσ. 13-17) καὶ τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 19-29) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀνασκόπηση τῆς παλαιότερης ἔρευνας. Ἀπὸ πολὺ νωρὸς ἡ ἐλληνικὴ παραλλαγή Μ εἶχε προκαλέσει «διάλογο» μεταξὺ δύο γνωστότατων καὶ σημαντικῶν μελετητῶν τῆς βιβλικῆς καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας: τοῦ J. Rendel Harris (ὁ ὁποῖος εἶχε προσπαθήσει νὰ δεῖξει ὅτι τὸ *Εὐαγγέλιον*

1. C. VON TISCHENDORF, *Evangelia Apocrypha*, Leipzig 1853 καὶ ²1876 (καὶ σὲ ἀναστατικὲς ἐκδόσεις: Hildesheim 1966 καὶ Ἀθήνα 1976), σσ. 287-332.

2. Ἐνδεικτικὰ: R. GOUNELLE, *Recherches sur les Actes apocryphes de Pilate grecs, recension B*, τόμ. 2, (Mémoire de D.É.A., Université; Paris X-Nanterre 1991). Τα κυριότερα πορίσματα τῆς ἔρευνας περιλαμβάνονται καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Ἰδιοῦ, *Acta Pilati grecs B (BHG 779u-w)-traditions textuelles, Recherches Augustiniennes* 26 (1992), 273-294. Εἶχε προηγηθεῖ καὶ γαλλικὴ μετάφραση (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Z. IZYDORCZYK) τῆς λατινικῆς παραλλαγῆς Α: *L'Évangile de Nicodème ou les Actes faits sous Ponce Pilate (recension latine A) suivi de La lettre de Pilate à l'empereur Claude*, Turnhout 1997. Πβλ. ἐπίσης R. GOUNELLE - Z. IZYDORCZYK, *Thematic Bibliography of the Acts of Pilate*, στὸν τόμο Z. IZYDORCZYK (ἐκδ.), *The Medieval Gospel of Nicodemus. Texts, Intertexts and Contexts in Western Europe (Mediaeval and Renaissance Texts and Studies, 158)*, Tempe, Arizona 1997, 419-532, καὶ ΤΩΝ ἸΔΙΩΝ, *Thematic Bibliography of the Acts of Pilate. Addenda et Corrigenda, Apocrypha* 11 (2000), 259-292.

τοῦ Νικοδήμου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα εἶδος κέντρωνος ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ὀμήρου³), καὶ τοῦ E. von Dobschütz⁴, ὁ ὁποῖος δὲν δεχόταν τὴν ἄποψη τοῦ Haggis, εἶχε προτείνει χρονολόγηση τῆς παραλλαγῆς Μ στὴν μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ (8ος-10ος αἰ.) καὶ εἶχε ἐπισημάνει ὅτι παρουσιάζει ὁμοιότητες πρὸς τὶς λατινικὲς παραλλαγές⁵. Οἱ ἐκτενεῖς ἀναφορὲς τοῦ G. Millet⁶ στὸ *Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου* εἶχαν συντελέσει ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ ἀνάγεται ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀναστάσεως, οἱ νεώτερες ἔρευρες ὅμως εἶναι περισσότερο ἐπιφυλακτικὲς καὶ ἀποφεύγουν τὶς ὑπεραπλουστευμένες αὐτὲς ἐκτιμήσεις⁷. Ἐπίσης ἔχει συζητηθεῖ ἀρκετὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου* μὲ τοὺς πολυάριθμους βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς (λογίους ἢ δημωδεστέρους, ἀνωνύμους ἢ ἐπωνύμους) θρήνους τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸ δράμα *Χριστὸς Πάσχων*, καθὼς καὶ μὲ τὸν κυπριακὸ *Κύκλο τῶν Παθῶν*. Τὸ ἐρώτημα ἂν (καὶ σὲ ποιῆς περιπτώσεις) ὑπάρχει ἄμεση ἐξάρτηση, ἢ ἂν οἱ ὁμοιότητες καὶ τὰ παράλληλα ὀφείλονται (καὶ σὲ ποιοῦ βαθμῶ) σὲ κοινὴ παράδοση εἶναι πολυσυζητημένο καὶ δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ⁸.

Στὸ δεύτερο εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σσ. 31-107) διακρίνονται τέσσερις ἐπεξεργασίες τῆς βυζαντινῆς παραλλαγῆς: ἡ πρώτη (M1) ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ταυτίζεται μὲ τὴν μορφή ποὺ εἶχε ἐκδώσει ὁ Tischendorf. Ὁ συγγραφέας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἄποψη τοῦ E. von Dobschütz⁹, ὡς πρὸς τὸ ὅτι θεωρεῖ πῶς τὸ κείμενο M1 ἀποτελεῖ

3. J. RENDEL HARRIS, *The Homeric Centones and the Acts of Pilate*, London 1898.

4. Σὲ βιβλιοκρισίᾳ ποὺ δημοσίευσε στὴν *Theologische Literaturzeitung* 11 (1899), 333-335.

5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιοκρισίᾳ ποὺ σημειώνεται στὴν προηγούμενη σημείωση, βλ. καὶ τοῦ ἸΔΙΟΥ, *Christusbilder. Untersuchungen zur christlichen Legende* (TU 18), Leipzig 1899, κυρίως 207.

6. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XI^e, XV^e et XVI^e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris 1916.

7. Βλ. A. KARTSONIS, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton, NJ 1986, κυρίως 10-18.

8. Γιὰ τὰ κείμενα: M. ALEXIOU, *The Lament of the Virgin in Byzantine Literature and Modern Greek Folk-song*, *BMGS* 1 (1975), 111-140, καὶ (συνοπτικότερα) ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, second edition revised by D. YATROMANOLAKIS and P. ROILIOS, Lanham, Maryland 2002 62-78 [καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση: Ὁ τελετουργικὸς θρήνος στὴν ἑλληνικὴ παράδοση, Ἀθήνα 2002, 125-146].

9. Βλ. σσημ. 4, 5.

ἐπεξεργασμένη μετάφραση τῆς λατινικῆς παραλλαγῆς A¹⁰. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησι, προτείνει τὸν 9ο/10ο αἰ. Ἀπὸ τὴν παραλλαγὴ M1 προῆλθε ἡ μορφὴ M2, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση ἐμπλουτισμοῦ καὶ διεύρυνσης τοῦ προτύπου της, καὶ πιθανότατα τοποθετεῖται μεταξὺ 12ου καὶ 14ου αἰ. Ἡ παραλλαγὴ M2 μὲ τὴν σειρὰ της ἀπετέλεσε ἀντικείμενο περαιτέρω ἐπεξεργασίας, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ἡ παραλλαγὴ M3, τὸν 14ο/15ο αἰ. Τέλος, ὑπάρχουν καὶ οἱ ὄψιμες παραλλαγές (παραλλαγὴ M4), ἐπὶ τὰ συνολικά, ποὺ διασώζονται σὲ ἀθωνικά χειρόγραφα (ἓνα τοῦ 18ου καὶ ἕξι τοῦ 19ου αἰ.), οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν τέταρτη καὶ τελευταία φάση στὶς διαδοχικὲς διασκευές τοῦ κειμένου (δὲν λαμβάνονται ὅμως ὑπ' ὄψιν στὴν παροῦσα ἔκδοσι, καθὼς ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε πρόσβασι στὰ μεταγενέστερα αὐτὰ χειρόγραφα).

Οἱ διασκευαστὲς βεβαίως σὲ κάθε περίπτωση ἔχουν χρησιμοποιήσει εὐρύτατα τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσις, μὲ ἐμφανῆ τὴν τάση νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὶς ἀκριβεῖς πηγές τους πάντως δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος, καθὼς τὰ μοτίβα ποὺ ἐμπλέκονται εἶναι πολλά. Μποροῦν πάντως νὰ ἐπισημανθοῦν παράλληλα σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα (ὁμιλητικά, λειτουργικά, ὑμνογραφικά, ἀγιολογικά καὶ ἄλλα), καὶ ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ (κυρίως στὰ σχετικὰ μὲ τὴν διαμόρφωσι τῆς παραλλαγῆς M1, σελ. 31-73) ἀναλυτικὸς συσχετισμοῦς, ὑποδεικνύοντας ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς στὴν προσέγγισι τοῦ θέματος. Ὅπως εἶναι φυσικό, ἰδιαίτερος τονίζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Θεῖο Πάθος καὶ μὲ τὴν παρουσίαι καὶ τὸν θρῆνο τῆς Θεοτόκου. Τὸ θέμα βεβαίως εἶναι πολὺπλοκο καὶ δὲν ἐξαντλεῖται στὸ πλαίσιο μίας εἰσαγωγῆς· οἱ παρατηρήσεις πάντως τοῦ συγγραφέα εἶναι εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴν συζήτησι περὶ τῶν συναφῶν θεμάτων καὶ θὰ συμβάλουν στὶς σχετικὲς ἔρευνες. Κάποιες βιβλιογραφικὲς συμπληρώσεις εἶναι ἀπαραίτητες¹¹: μὲ τὴν ὁμιλία τοῦ Γεωργίου Νικομηδείας *τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ* ἔχει ἀσχοληθεῖ

10. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας φαίνεται πάντως κάπως ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὴν ἄποψι αὐτῆ (στὴν σ. 50, σημ. 1).

11. Παράλληλα μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἀκριβέστερα ἡ ἐξέλιξι τῆς ἔρευνας, σημειώνονται καὶ ὀρισμένα πρόσφατα δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας γιὰ λόγους χρονολογικῶς [ὁ πρόλογος του φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξι «φθινόπωρο 2004»] δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὰ ἔχει στὴν διάθεσί του.

ἢ Ν. Τσιρώνη¹². Στὴν πλούσια παράδοση τοῦ εἴδους συγκαταλέγεται καὶ παρεμφερῆς ἔμμετρο ὁμιλία (μὲ τὴν μορφὴ «ἠθοποιίας») τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Νείλου (ἀ' μισθὸ 15ου αἰ.), ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἄ. Παναγιώτου¹³. Ἐπίσης ἔχει κυκλοφορήσει καὶ ὁ δεύτερος τόμος τῆς *Ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Α. Kazhdan, ὅπου γίνεται λόγος καὶ περὶ Γεωργίου Νικομηδείας καὶ ἄλλων συγγραφέων θεομητορικῶν ὁμιλιῶν τῆς Μεσοβυζαντινῆς περιόδου¹⁴. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι στὰ σχετικὰ μὲ τὸν κυπριακὸ *Κύκλο τῶν Παθῶν* δὲν ἀναφέρεται ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Σ. Λάμπρο¹⁵. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ κείμενα.

12. Ν. TSIRONIS, George of Nicomedia: Convention and Originality in the Homily on Good Friday, *Studia Patristica* 30 (1997), 332-336 (καὶ στὸν δικτυακὸ τόπο www.myriobiblos.gr/texts/english/tsironi_nicomedia.html#27). Ἡ διατριβὴ τῆς ἴδιας γιὰ τὸ θέμα τοῦ θρήνου τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ ἕως τὸν Γεώργιο Νικομηδείας (*The Lament of the Virgin Mary from Romanos the Melode to George of Nicomedia: an Aspect of the Development of the Marian Cult*, Diss. London King's College, 1998) εἶναι ὑπὸ ἐκδόση. Χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα καὶ στὰ ἄρθρα THE ΙΔΙΑΣ, Historicity and Poetry in ninth-century Homiletics: the Homilies of Patriarch Photios and George of Nicomedia, στὸν τόμο *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*. Edited by M. B. CUNNINGHAM and P. ALLEN, Leiden-Boston-Köln 1998 (πβλ. καὶ www.myriobiblos.gr/texts/english/tsironi_historicity.html) καὶ From poetry to Liturgy: the cult of the Virgin in the Middle Byzantine Era, στὸν τόμο *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, edited by M. VASSILAKI, Ashgate 2005, 91-117.

13. Α. Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Νείλου μητροπολίτου Ρόδου «ἠθοποιία» ὡς ἐκ προσώπου τῆς Θεομήτορος, *Ἄθηνά* 81 (1990-1996), 443-454. Ἐπίσης στὰ γραφόμενα τῶν σελ. 60-61 τοῦ βιβλίου (περὶ τῶν ὁμοιοτήτων μεταξὺ τοῦ λόγου τοῦ Μαξίμου Πλανούδη καὶ τῆς *ἠθοποιίας* τοῦ Γεωργίου Λαπίθη) θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ F. TINNEFELD, Der Schluß der Marienklage des Lapithes: ein Plagiat aus der Planudes-Predigt auf die Grablegung Christi, *Orthodoxes Forum* 6 (1992), 51-57.

14. Α. KAZHDAN, *A History of Byzantine Literature 850-1000*, Athens 2006, 38-40, 263-264 κ. ἄ.

15. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Βυζαντιακὴ σκηνοθετικὴ διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, *NE* 13 (1916), 381-407. Προσθετέα καὶ ἡ μελέτῃ τοῦ Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, Θεατρολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν *Κύκλο τῶν Παθῶν* τῆς Κύπρου, *EKEE* 12 (1983), 87-107 [καὶ στὰ *Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 2, Λευκωσία 1986, 447-466, ἀναδημοσιευμένη στὸ βιβλίο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὰ τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου*, Ἀθήνα 1984, 91-107, 181-194]. Βλ. ἐπίσης καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ Κύπρος τῶν Σταυροφόρων καὶ τὸ θρησκευτικὸ θέατρο τοῦ Μεσαίωνα*, Λευκωσία 2004 καὶ W. PUCHNER - N. CONOMIS, *The Crusader Kingdom of Cyprus-a theatre province of Medieval Europe? Including a critical edition of the Cyprus Passion cycle and the "Repraesentatio figurata" of the Presentation of the Virgin in the*

Ὡς πρὸς τὰ δημωδέστερα, οἱ *Στίχοι θρηνητικοὶ εἰς τὸν ἐπιτάφιον Θρῆνον* τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα¹⁶ εἶχαν ἐκδοθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1995 στὴν συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν στιχουργημάτων τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα¹⁷. Γιὰ τὸν ἀνώνυμο κρητικὸ *Θρῆνο τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου* ὁ συγγραφέας ἀναγκαστικὰ χρησιμοποίησε τὴν παλαιότερη ἔκδοση τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα¹⁸, ἀφοῦ ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ εἰσαγωγή δὲν εἶχε δημοσιευθεῖ ἡ νέα ἔκδοση τοῦ W. F. Bakker¹⁹. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως καθόλου (ἂν καὶ εἶχε ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν Μανούσακα²⁰) τὸ συναφὲς στιχούργημα τοῦ Ἀκακίου Διακρούση (2ο μισὸ τοῦ 17ου αἰ.) *Πένθος τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*²¹, ποῦ ἀποτελεῖ διασκευὴ καὶ ἀνάπτυξη τοῦ προαναφερθέντος *Θρῆνου* σὲ ὁμοιοκαταλήκτους δεκαπεντασυλλάβους²², καὶ εἶναι μία ἀκόμα ἐνδιαφέρουσα περίπτωση περαιτέρω ἐπεξεργασίας τοῦ παραδοσιακοῦ ὑλικοῦ, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ οἱ νεώτεροι κυπριακοὶ θρῆνοι τῆς Θεοτόκου, στοὺς ὁποίους παραπέμπει ὁ συγγραφέας. Ἔχει ἐκδοθεῖ ἐπίσης καὶ τὸ κρητικὸ ποίημα *Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη*²³. Τὸ

Temple, Athens 2006, ὅπου καὶ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κεμένου, μὲ πλούσια σχόλια καὶ συσχετίσεις πρὸς τὴν βυζαντινὴ, τὴν μεταβυζαντινὴ καὶ τὴν νεοελληνικὴ παράδοση.

16. Τοὺς ὁποίους ὁ συγγραφέας γνωρίζει ἀπὸ τὴν μονογραφία τοῦ B. BOUVIER, *Le Mirologue de la Vierge*, Genève 1976.

17. *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ποιήματα 1403/1411*, ἔκδ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀθήνα 1995, σσ. 335-363.

18. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1956, 49-74.

19. *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου λεγόμενος τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*. Κριτικὴ ἔκδοση, ἐπιμέλεια W. F. BAKKER, Ἀθήνα 2005, μὲ πλουσιότατο σχολιασμὸ καὶ ἀναφορὲς σὲ παράλληλα κείμενα. Ἔνα ἀκόμα ἀνάλογο στιχούργημα εἶχε δημοσιεύσει ὁ ἴδιος, *Στίχοι ψαλλόμενοι τῆ ἀγία καὶ μεγάλη Παρασκευῆ*, *Θησαυρίσματα* 32 (2002), 33-80.

20. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα», 61-64.

21. Ἐκδίδεται σὲ παράρτημα ἀπὸ τὸν BAKKER, *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, 228-235, ὅπου καὶ παραπομπὲς στὶς προηγούμενες ἐκδόσεις.

22. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ μαρτυρία ὅτι ἕως καὶ πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια διαβαζόταν (ὡς ἀνώνυμο κείμενο) στὴν Φουρνὴ Μεραμιπέλλου τῆς Κρήτης κατὰ τὴν περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου. Βλ. Μ. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ, Ἡ «Περισταμένη τῷ Σταυρῷ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 2 (1939), 313-323, ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἑλληνικὰ ποιήματα», 61-62 καὶ BAKKER, *Θρῆνος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*, 114-115.

23. Στὸ ὁποῖο ὑπάρχει γενικότατη ἀναφορὰ (σ. 68, σημ. 2) μὲ βάση τὰ γραφόμενα τῶν W. F. BAKKER – D. M. L. PHILIPIDES, *The Lament of the Virgin by Ephraem the Syrian*, στὸν τόμο *Ἐνθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2002, 39-55.

παράλληλο πού σημειώνεται καταλαμβάνει τούς στίχους 3824-3833 τοῦ ποιήματος²⁴, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ στὸ κεντρικὸ τμήμα του, ὅπως χαρακτηριστικότερα γράφει ὁ Β. Ποῦχνερ²⁵, τείνει νὰ μετατραπῆ σὲ ἓνα εἶδος *Planctus Mariae*²⁶.

Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 109-170) ἐπικεντρώνεται στὰ 31 χειρόγραφα πού παραδίδουν τὸ κείμενο. Ἀπαριθμοῦνται καὶ περιγράφονται λεπτομερέστερα²⁷ καὶ ἀναλυτικὰ κατὰ παραλλαγή, ἐξακριβώνονται οἱ μεταξὺ τους σχέσεις καὶ καταρτίζεται τὸ στέμμα, τόσο τῆς κάθε παραλλαγῆς χωριστά, ὅσο καὶ τὸ γενικό. Τουλάχιστον 10 ἀπὸ τὰ χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἡ ἔκδοση τῶν κειμένων (σσ. 171-321) εἶναι διατεταγμένη σὲ τέσσερις στήλες: οἱ παραλλαγές M1 καὶ M2, παρὰ τὶς διαφορές τους, ἐκδίδονται συνοπτικὰ στὶς ζυγές σελίδες καὶ ἡ παραλλαγή M3, συνοδευόμενη ἀπὸ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ὀρισμένα σύντομα σχόλια, στὶς μονές. Τρία σύντομα εὔρετήρια (α. τῶν βιβλικῶν χωρίων, β. τῶν ἀρχαίων συγγραφέων [δηλ. τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων] καὶ γ. τῶν χειρογράφων, σσ. 323-327) συμπληρώνουν τὴν πολυδιάστατη καὶ χρησιμότερη αὐτὴ ἔρευνα.

24. Κατὰ τὴν ἔκδοση (ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀεμινήστου Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ), *Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη, ἀνώνυμο κρητικὸ ποίημα (τέλη 15ου - ἀρχὲς 16ου αἰ.)* ἐπιμέλεια: Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - Γ. Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Βενετία 2004, σ. 113.

25. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη». *Ἀνώνυμο Κρητικὸ ποίημα. Σχόλια καὶ παρατηρήσεις*, Βενετία 2009, 257, ἐπίσης μὲ πλουσιότερο ὑλικὸ καὶ διαχρονικὲς συσχετίσεις.

26. Ὅσο καὶ ἂν ἀποτελεῖ κοινοτυπία, θυμίζουμε ἐδῶ ὅτι καὶ ὁ Χριστὸς Πάσχων οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνα εἶδος *Planctus Mariae*. Βλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ W. PUCHNER, Theaterwissenschaftliche und andere Anmerkungen zum *Christus Patiens*, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Oesterreichische Akademie der Wissenschaften*, 129 (1992), 93-143 [καὶ στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο «Χριστὸς Πάσχων καὶ ἀρχαία τραγωδία» στὸ βιβλίο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀνιχνεύοντας τὴ θεατρικὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1995, 51-113, ἐπίσης μὲ πολλὲς συγκρίσεις καὶ πρὸς τὶς παρεμφερεῖς παραδόσεις.

27. Στὴν περιγραφή τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικα 2319 προσθετέα καὶ παραπομπὴ στὸν κατάλογο τοῦ Λ. ΠΟΛΙΤΗ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, 331-332, ὅπου καὶ ὀρθὴ μεταγραφή τοῦ σημειώματος στὸ περιθώριο τοῦ φ. 2r: *κολισε ἓνα φιλον ἐδῶ εἰς τὸ κατεβατὸν ἐτοῦτο, καὶ [σκη]έπασέ το.*

Δυστυχῶς πολλὲς εἶναι οἱ ἀβλεψίαι καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη τόσο στὴν εἰσαγωγὴ²⁸ ὅσο καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου²⁹, γεγονός ποῦ ἀδικεῖ τὴν συνολικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει καταβληθεῖ ἀπὸ τὸν συγγραφέα μόνος ἀρκετὸς καὶ ἔχει δαπανηθεῖ πολὺς χρόνος. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦταν νὰ μποροῦσαν νὰ διορθωθοῦν σὲ ἐνδεχόμενη ἀνατύπωση.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προηγούμενες παρατηρήσεις, διαθέτουμε πλέον κριτικὰ ἐπεξεργασμένο κείμενο³⁰ τοῦ *Εὐαγγελίου τοῦ Νικοδήμου*, σὸ ὁποῖο θὰ βασισθοῦν οἱ περαιτέρω μελέτες καὶ συζητήσεις περὶ πηγῶν, παραλλήλων, χρονολόγησις κλπ., καὶ ἀναμφίβολα ἡ ἔκδοση αὐτὴ θὰ συντελέσει ὥστε νὰ προωθηθεῖ ἡ ἔρευνα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

28. Στὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ στὰ εὐρετήρια ξενίζουσι οἱ ἐσφαλμένες ἀποδόσεις ὀνομάτων, τίτλων βιβλίων καὶ ἄλλων, π. χ. *Βιβλιοθηκὴ* (σ. 16, 116, 327), *Πατριαχικὴ* (σ. 16, 115, 118, 327), *Φ* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *I*.) Μαυρομάτης (σ. 13 καὶ 23), *Π. Βασιλείος* ἀντὶ Π. Βασιλείου (σ. 15), *I. Μ. Φουντούλη* ἀντὶ Φουντούλης (σ. 15, 55), *ἀρχιεπισκόπου* (σ. 15, 24), *passionnem* (σ. 15), *Hörandner* ἀντὶ Hörandner καὶ *Wiener Byzantinische* ἀντὶ Byzantinistische Studien, (σ. 16), *μάθοντες* (σ. 27), *Σ. Εὐστρατιάδες* καὶ *Ὁ Ἀκολουθία* (σ. 54, σημ. 2), *Ὀλίου* ἀντὶ Ἡλίου (σ. 54, σημ. 7). Στὴν σελ. 59, σημ. 6, ὁ στίχος 1223 τοῦ *Χριστοῦ Πάσχοντος* παρατίθεται ἐσφαλμένα ὡς *ἐμαρεστῶσ' ἰκρίω* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἐμπαρεστῶσ' ἰκρίω*. Ἐπίσης: *pretosium* ἀντὶ *pretiosam* (σ. 66, 77, σημ. 2, 97, σημ. 2), τοὺς *πόσας* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *πόδας* (σελ. 68, στ. 2), *γένεσθαι καὶ αἰωνῶν* (σελ. 71), *ρήματι* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ρήγματι* (σελ. 83) *γόνς* ἀντὶ *γνοὺς* (σ. 93, σημ. 13) *Ὁρώδου* ἀντὶ *Ἡρώδου* (σ. 104, σημ. 6), *Papagoroulos* ἀντὶ *Panagoroulos* (σ. 105, 106, σημ. 1), *Polliani* καὶ *Πολλανῆ* (ἀντὶ *Pollani* καὶ *Πολλάνη*) καὶ *Ἑλληνομνήμων* (σ. 116), *Καταλόγος* (σ. 124, 128), *εἶποντος* 133, *ὠτιὸν καὶ τῆ ψύχη* (σ. 151) κ. ἄ.

29. Ἐνδεικτικὰ βλ. 174, 19 *ἰατρέυειν*, σ. 190, 25 *ἔχομεν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ἔχομεν*, σ. 194 καὶ 195, 7 *ξενοῖς*, σ. 195, σημ. 4 *τίμη* ἀντὶ *τιμῆ*, σ. 201, 15 *εἰδάσιν* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *εἰδῶσιν*, σ. 225, 15 *σταυρωσῶσιν*, σ. 236, 6 *ἀρχάγγελε*, σ. 239, 39 *ἀφνιδίως*, σ. 247, 5 *κάλον*, σ. 273, 8 *ἐνταφάσαι*, 282, 5 *τραπιώτης*, 294 καὶ 295, 5 *ἡσπασάντο*, σ. 313, 4 *κατέχε* κ. ἄ.

30. Ὡς πρὸς τὸ προβληματικὸ χωρίο 10.1.3c (σ. 238, 47) τοῦτόδουνος *κεκρῖνομένου* ἀντὶ τῆς διόρθωσις «τούτου ὀδυνῶς κρῖνομένου» ποῦ προτείνει ὁ συγγραφέας, προφανῶς πρέπει νὰ διαβάσουμε «τούτου τοῦ δεινῶς κρῖνομένου».